

AUTIZM SPEKTR BUZILISHLARI BO'LGAN BOLALAR BILAN ISHLASH USULLARI

MIRZATILLAYEVA SAIDA BAXTIYOR QIZI

Toshkent Kimyo Xalqaro Universiteti
Maxsus Pedagogika Fakulteti Talabasi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada autizm spektr buzilishlari (ASB) bo'lgan bolalar bilan ishlashning zamonaviy va samarali pedagogik-psixologik usullari tahlil qilinadi. Tadqiqotda erta tashxis va erta aralashuvning ahamiyati, individual yondashuv tamoyillari hamda ijtimoiy moslashuv jarayonini qo'llab-quvvatlovchi metodlar yoritilgan. Jumladan, Applied Behavior Analysis (ABA) terapiyasi, TEACCH dasturi hamda PECS tizimining mazmuni, amaliy qo'llanishi va samaradorligi ilmiy manbalar asosida ko'rib chiqiladi.

Shuningdek, nutq terapiyasi, sensor integratsiya mashg'ulotlari, o'yin terapiyasi va ijtimoiy ko'nikmalarni shakllantirish usullarining bola rivojlanishiga ta'siri tahlil etiladi. Maqolada ota-onalar va mutaxassislar hamkorligining ahamiyati alohida ta'kidlanib, inklyuziv ta'lim sharoitida qo'llash mumkin bo'lgan amaliy tavsiyalar beriladi.

Tadqiqot natijalari ASB bo'lgan bolalarda muloqot, ijtimoiy moslashuv va mustaqil hayot ko'nikmalarini rivojlantirishda tizimli va kompleks yondashuv muhim ekanligini ko'rsatadi. Mazkur maqola pedagoglar, psixologlar, defektologlar hamda ota-onalar uchun amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: *Autizm spektr buzilishlari (ASB), inklyuziv ta'lim, erta tashxis, erta aralashuv, individual yondashuv, xulq-atvor terapiyasi, Applied Behavior Analysis*

(ABA), TEACCH, PECS, nutq terapiyasi, sensor integratsiya, o'yin terapiyasi, ijtimoiy ko'nikmalar, pedagogik qo'llab-quvvatlash, ota-ona hamkorligi.

KIRISH

Ushbu terapiya usulining vazifasi ikki xil: bolada o'rganish istagini rivojlantirish va unga o'rganish mumkinligini tushunishga yordam berish. Metodika jamiyatda ishlashning izchil xulq-atvor istiqboliga ega bo'lgan yakkama-yakka mashg'ulotlarni o'z ichiga oladi. Klassik "rag'batlantirish-javob-natija" modeli zarur mahoratni kichik ketma-ket bosqichlarga ajratishni o'z ichiga oladi. Ushbu bosqichlarning har biri keyingi bosqich joriy etilishidan oldin bola tomonidan o'rganilishi kerak. Istalgan xatti-harakatlarga erishish uchun ijobiy va salbiy maslahatlar va stimullardan foydalaniladi.

Ushbu yondashuv bilan barcha murakkab ko'nikmalar, shu jumladan nutq, ijodiy o'yin, ko'z bilan aloqa qilish qobiliyati va boshqalar kichik bloklarga bo'linadi. Har bir harakat bola bilan alohida o'rganiladi, so'ngra harakatlar zanjirga qo'shilib, murakkab harakatni hosil qiladi. Voyaga etgan kishi bolaga tashabbus ko'rsatishga urinmaydi, balki uning faoliyatini qat'iy boshqaradi. To'g'ri harakatlar avtomatizmga o'rnatiladi, noto'g'ri harakatlar qat'iyan bostiriladi. Masalan, agar bolada qo'llarini bir – biriga tegizish uchun stereotipik istak bo'lsa, qo'llar qat'iy nazorat qilinadi-stereotip paydo bo'lgan paytlarda qo'llarni mahkamlashgacha.

Ushbu usul, masalan, bola bankalarning qopqog'ini qanday ochishni o'rganish istashini paydo bo'lishini kutmaydi. Bola oldiga bankalar qo'yilgan, uning qo'li bilan bankani ochish harakatlari ko'rsatilgan va bola mustaqil ravishda mahoratni bajara olmaguncha harakatlar mustahkamlanadi. Shu bilan birga, ko'nikma faqat bola ushbu harakatni qaysi atmosferada va kim tomonidan topshirilganidan qat'i nazar, kamida 80% vaziyatlarda xatosiz bajarishi mumkin bo'lguncha mustahkamlanadi. Har bir bola uchun bosqichma-bosqich rivojlanishning individual rejasi tuziladi. Bola bir vaqtning o'zida bir-biriga bog'liq bo'lmagan 2-3 ko'nikmalarni o'rganishi mumkin, ammo o'qituvchi hamma narsani murakkablashtirish va bosqichma-bosqich o'zlashtirishning aniq tizimini yaratadi.

ASOSIY QISM

Autizm spektr buzilishlari bo'lgan bolalar bilan ishlash jarayoni kompleks va tizimli yondashuvni talab etadi. Ushbu jarayon bolaning psixologik xususiyatlari, rivojlanish darajasi, qiziqishlari hamda ehtiyojlarini inobatga olgan holda tashkil etilishi lozim. Asosiy maqsad — bolani ijtimoiy hayotga moslashtirish, mustaqil ko'nikmalarini shakllantirish va mavjud salohiyatini rivojlantirishdir.

ABA arsenalida bir necha yuz dastur mavjud, ular orasida og'zaki bo'lmagan va og'zaki taqlid, umumiy va mayda qo'l motorikasi qobiliyatlari, tilni tushunish, predmetlarni nomlash, harakatlarni nomlash, predmetlarni tasniflash (vilkalar va qoshiqni aloxida mushuk va it kartochkalarni boshqasiga qo'yadi), "xuddi mendek bajar..." (sochni tarash / shlyapa kiyish / Rulni burish / olovni o'chirish / miyovlash va sichqonlarni ushlash), olmoshlar ("men boraman" – "siz borasiz" to'g'ri ishlatiladi), "nima", "kim", "qaerda", "qachon", "qanday" savollariga javoblar., "ha" va "yo'q" dan foydalanish va boshqalar. Keyinchalik rivojlangan dasturlar orasida "Agar nima bo'lishini ayting..." (harakatning natijasini aytish), "hikoya aytib berish", tengdoshiga qo'ng'iroq qilish va boshqalar. ABAning asosiy maqsadi bolaga atrofdagi dunyoni mustaqil ravishda o'zlashtirish uchun vosita berishdir.

Ko'p o'nlab harakatlarni element bo'yicha o'rganish ko'p vaqt talab etadi. Agar siz ushbu usul yordamida bolangiz bilan haftasiga 30-40 soat mashq qilsangiz, ABA terapiyasi eng katta samarani beradi deb ishoniladi. Bundan tashqari, ideal holda, bola 6 yoshga to'lgunga qadar ushbu usul bo'yicha darslarni boshlash kerak (ABA katta yoshdagi bolalarga ham yordam beradi, ammo darslarni qanchalik tez boshlansa, natija shunchalik yuqori bo'ladi). Ota-onalar, hatto kuch va resurslarga ega bo'lsalar ham, qoida tariqasida, bir necha yil davomida bolaga haftasiga qirq soat intensiv mashg'ulotlar bera olmaydilar. Odatda, bola uchun ABA uy dasturi ota-onalar tomonidan tashkil etiladi, shuningdek, ushbu dastur bo'yicha mutaxassis bo'lgan defektolog bilan majburiy darslar olib boriladi.

Mutaxassislar bola bilan ketma-ket ikki-uch soat davomida shug'ullanadilar (shu vaqt ichida besh-oltita dasturni amalga oshiradilar), bir kun davomida ikki yoki uchta mutaxassis bola bilan ketma-ket ishlashlari mumkin va shu bilan bola kuniga besh-olti soat dars oladi. Dasturlardagi barcha harakatlar bola bilan ishlashning umumiy jurnaliga yoziladi, ularning harakatlarini boshqasiga nisbatan to'g'rilaydi. Til-tushunish dasturidagi mashqlardan biriga misol: defektolog topshiriq beradi ("men kabi qiling"), qo'lini ko'taradi, so'ngra yordam beradi (bolaning qo'lini ko'taradi), bolani to'g'ri javob uchun mukofotlaydi. Bir necha urinishlardan so'ng (topshiriq – yordam – mukofot) yordamsiz urinish amalga oshiriladi: defektolog qo'llarini yuqoriga ko'tarib, "men kabi qiling" deb so'raydi va bola to'g'ri javob beradimi yoki yo'qligini kutadi. Agar bola yordamsiz to'g'ri bajarsa, u mukofot oladi (u maqtovga sazovor, mazali narsa beriladi, o'ynashga ruxsat beriladi). Agar bola noto'g'ri javob bersa yoki hech qanday javob bermasa, bola shu ko'nikmani o'zlashtirgunga qadar mashqlar davom ettiriladi.

Agar bola noto'g'ri javob bersa yoki hech qanday javob bermasa, yordam bilan birgalikda mashg'ulotlari davom etadi. Jismoniy mashqlar bola 80-90 holatlarda to'g'ri harakat qila boshlaganda tugaydi. Darhol yangi vazifa kiritiladi. Masalan, o'qituvchi "men kabi qiling" deydi va qarsak chaladi. Dastlabki ikkita vazifa iloji boricha boshqacha bo'lishi kerak. Keyin, bola ikkala harakatni ham xatosiz bajarishni boshlaganda, ular birgalikda namoyish etila boshlaydi. "Men kabi qiling" – va o'qituvchi qo'llarini qarsak chaladi, keyin qo'llarini ko'taradi. Keyin-aksincha: qo'llarini ko'taradi, keyin qarsak chaladi. Ushbu ikkita stimul, agar bola ikkita harakatni tasodifiy tartibda almashtirganda 80% to'g'ri javob bersa, o'zlashtiriladi. Keyin uchinchi stimulga o'tiladi, so'ngra uchulasi ham almashtiriladi, keyin to'rtinchisi va hokazo.

Agar bola zaxirada juda ko'p rivojlangan stimullarga ega bo'lsa (shu jumladan "bu yerga kel", "ber (predmet nomi)", "ol (predmet nomi)" kabi kundalik hayot uchun ishlatiladigan stimullarga ega bo'lsa, ularga umumlashtirish ko'nikmalari ustida ishlash boshlanadi.

Ko'z bilan aloqa o'rnatish. Ismga javoban-bolaning qarshisidagi stulga o'tiring. Uning ismini ayting va bir vaqtning o'zida unga sizga (qarash, imo-ishora) qarashi

mumkin bo'lgan yoki boshqa aniq biror narsani ko'z darajasiga ko'tarishni ayting. Bola sizga bir soniya qaraganidan so'ng, darhol unga bu narsani bering. Keyingi darslarda, bolaning ismini aytib, stimulyatorning taqdimotini bir necha soniya ushlab turing, bola sizga hech qanday yordamsiz qarayaptimi yoki yordam bilanmi belgilang. Ko'z reaksiyalarini ko'rsatmasdan turli yo'llar bilan mahkamlang. Boshqa barcha mashg'ulotlarda, shuningdek, bola sizga stimulyatorsiz qaraganida ijobiy munosabatda bo'ling.

Asosiy harakatlarga taqlid qilish Bolaning qarshisida o'tirib, diqqatni jalb qiling. Harakatni namoyish qilayotganda "bunday qil" degan ko'rsatmalarni taqdim eting. Bolaga yordam bering, asta-sekin kamroq va kamroq yordam bering. Ko'rsatmalar: "bunday qil." 1. Stolni taqillating 6. Qo'lingga salom ayting 11. Yelkangizni silang 16. Qo'llaringizni oldinga cho'zing 2. Qo'llaringizni qarsak chaling 7. Boshingizni silkit (yo'q) 12. Sakrash 17. Taqillating (eshik oldida) 3. (Qo'l bilan) 8. Boshingizni qimirlating 13. Qo'llaringiz bilan doira qiling 18. Qo'llar belda 4. Qo'llaringizni yuqoriga ko'taring 9. 14-doirani aylantiring. Qorinni silang 19. Qo'llaringizni ishqalang 5. O'tiring 10. Yuzingizni qo'llaringiz bilan yoping 15. Yurish 20. Boshingizga teging. 5 ta asosiy harakatni kiritgandan so'ng, yangilarini sinab ko'ring, ko'nikmalar umumlashtirilishi mumkin.

Predmetlar bilan harakatlarga taqlid qilish. Bolaning oldidagi stolga ikkita bir xil narsalarni qo'ying. Buyruqni taqdim eting "Bunday qil", bir vaqtning o'zida bitta predmet bilan harakatlar qilish. Bolani boshqa predmet bilan harakatni takrorlashga undang. Har safar yordamni kamaytiring. Oxir-oqibat, faqat to'g'ri mustaqil harakatlarni tasdiqlang. Maslahatlar to'g'ridan-to'g'ri jismoniy harakatlarga qisqartiriladi. Farzandingizga zavq bag'ishlashi mumkin bo'lgan o'yin operatsiyalarini o'rgating. Ko'rsatmalar: "bunday qil" Kubni chelakka soling. Shlyapa kiying . Qo'g'irchoq bilan harakatlarni bajaring . Qo'ng'iroqqa qo'ng'iroq qiling . Og'zingizni artiring . Naychani qulog'ingizga keltiring . Plastilinni yoyib chiqing . Mashinani itaring . Bolg'a bilan taqillating . Kubokdan iching . bayroqni silkit. Qo'g'irchoqqa ovqat ber . Qo'g'irchoqni o'p . Barabanga uring . . Sochingizni tarang . Qog'ozni g'ijimla.

Kichik va aniq harakatlarga taqlid qilish (avvalgisiga o'xshash tarzda kiritilgan). Ko'rsatmalar: "bunday qil." . Qo'llarni yoping . Ko'rsatkich barmoqlarini harakatlantiring . Ko'rsatkich barmog'ingiz bilan kaftingizga ko'rsating . Mushtlarni oching va siqib oling . Qo'l bilan silang . Ko'rsatkich barmoqlarini qo'ying . Ko'rsatkich barmog'ingiz bilan teging . Ko'rsatkich barmog'ingiz bilan katta barmoqqa teging . Bosh barmoqlaringizni yuqoriga ko'taring . Tana qismlarini ko'rsating . Barmoqlaringizni bog'lang.

Autizm spektr buzilishlari (ASB) bo'lgan bolalar bilan ishlashda individual yondashuv, sabr va tizimli metodlar muhim ahamiyatga ega. Quyida samarali usullar va yondashuvlar keltirilgan:

Applied Behavior Analysis (ABA) usuli:

- Xulq-atvorni tahlil qilish va ijobiy mustahkamlashga asoslanadi.
- To'g'ri xatti-harakat rag'batlantiriladi, noto'g'ri xatti-harakatlar bosqichma-bosqich kamaytiriladi.
- Ko'nikmalar kichik bosqichlarga bo'linib o'rgatiladi.

Afzalligi: Nutq, ijtimoiy va kundalik hayot ko'nikmalarini rivojlantiradi.

TEACCH dasturi:

- Tuzilgan (strukturaviy) ta'lim tizimi.
- Vizual jadval va aniq kun tartibi qo'llaniladi.
- Mustaqillikni oshirishga qaratilgan.

Afzalligi: Bola uchun tushunarli va xavfsiz muhit yaratadi.

PECS (Rasm almashish orqali muloqot):

- Nutqi cheklangan bolalar uchun.
- Bola rasm orqali o'z ehtiyojini bildiradi.
- Muloqot ko'nikmasini bosqichma-bosqich rivojlantiradi.

Nutq va logopedik mashg'ulotlar usuli:

- So'z boyligini oshirish.
- Tovushlarni to'g'ri talaffuz qilish.
- Ijtimoiy muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish.

Sensor integratsiya terapiyasi:

- Sensor sezgirlikni kamaytirish.
- Maxsus jismoniy mashqlar va o'yinlar orqali muvofiqlashtirishni rivojlantirish.

O'yin terapiyasi:

- Rol o'ynash o'yinlari.
- Ijtimoiy vaziyatlarni modellashtirish.
- Emotsiyalarni tushunish va ifodalash.
- Ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish
- Navbat kutish, salomlashish, ko'z bilan aloqa qilish.
- Guruh mashg'ulotlari orqali moslashuvni oshirish.

Ota-onalar bilan hamkorlik:

- Uy sharoitida ham bir xil metodlarni qo'llash.
- Mutaxassis tavsiyalariga amal qilish.
- Doimiy kuzatuv va rivojlanish monitoringi.

Maxsus ta'lim nazariyasi va amaliyoti rivojlanishining hozirgi bosqichi bolalarning o'ziga xos xususiyatlarini chuqur o'rganishga e'tiborning ortishi bilan tavsiflanadi. Autizm spektri buzilishlari bilan psixofizik rivojlanish. Autizmni tashxislash masalasi spektr buzilishlari va o'rganishga kognitiv tayyorgarlikni shakllantirishning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash faoliyat, aqliy funksiyalar, hissiy va ixtiyoriy sohaning rivojlanishi, ijtimoiy munosabatlar va kommunikativ xulq-atvor katta ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. Psixologik va pedagogik fan pedagogik sharoitlar yaratish zaruratiga duch kelmoqda, o'rganishga kognitiv tayyorgarlik darajasini oshiradigan o'qitish va tarbiya Katta maktabgacha yoshdagi autizm spektri buzilishlari bo'lgan bolalar faoliyati.

Zamonaviy nazariy va empirik tadqiqotlar tahlili va tadqiqot bo'yicha gipotezalar autizm alomatlari aqliy faoliyatning ma'lum kamchiliklariga, ya'ni kognitiv faoliyatga qiziqishni belgilaydi disfunktsiya, sezgi va idrok xususiyatlari, ijtimoiy aloqalarni o'rnatishda qiyinchilik, o'ynay olmaslik, kontaktlarda murakkab his-tuyg'ularning shakllanishi, ishchi xotiraning cheklanishi, Diqqatni, eshitish idrokini, mavhum

fikrlashni, empatiyani va boshqalarni o'zgartirish qobiliyati. Konsepsiya so'nggi paytlarda autizm muammolarini o'rganish va alomatlarini aniqlash sezilarli darajada boyitildi. Bu innovatsion tashkiliy shakllar, kontentni rivojlantirishga hissa qo'shadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, autizm spektr buzilishlari (ASB) bo'lgan bolalar bilan ishlash jarayoni kompleks, tizimli va individual yondashuvni talab etadi. Har bir bolaning rivojlanish darajasi, ehtiyojlari va qobiliyatlari turlicha bo'lganligi sababli, ta'lim-tarbiya jarayonida moslashtirilgan metod va vositalardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, erta tashxis va erta aralashuv bolalarning nutq, ijtimoiy va kundalik hayot ko'nikmalarini shakllantirishda samarali natija beradi. Xususan, Applied Behavior Analysis (ABA), TEACCH va PECS kabi metodlar bolalarning muloqot qilish, xulq-atvorini boshqarish hamda mustaqil faoliyat yuritish ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim o'rin tutadi.

Shuningdek, ota-onalar va mutaxassislar o'rtasidagi hamkorlik, ijobiy psixologik muhit yaratish hamda inklyuziv ta'lim tamoyillariga amal qilish ASB bo'lgan bolalarning jamiyatga muvaffaqiyatli integratsiyalashuvini ta'minlaydi. Demak, samarali natijaga erishish uchun pedagogik, psixologik va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash choralari uyq'un holda olib borish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Nikolskaya, Olga S. O.S. Autisticheskie narusheniya u detey. – Moskva: Prosveshchenie, 2000. – 256 s.
2. Lebedinskaya, Kira S. K.S. Narusheniya psikhicheskogo razvitiya u detey. – Moskva: Meditsina, 1985. – 240 s.
3. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi. Inklyuziv ta'limni tashkil etish bo'yicha metodik tavsiyalar. – Toshkent, 2020. – 45 b.

4. O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi. Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalar bilan ishlash metodikasi. – Toshkent, 2022.–52 b.

5. O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi. Maxsus pedagogika fanidan o‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2019. – 180 b.